

Elena Marečková-Štolcová a kolektiv

Lexikon
nejen
lékařských
sentencí,
citátů
a rčení

LATINITAS MEDICA

M a s a r y k o v a u n i v e r z i t a

LATINITAS MEDICA

Elena Marečková-Štolcová a kolektiv

Elena Marečková-Štolcová
vedoucí autorského kolektivu
Hana Reichová
Marta Severová
Dana Svobodová
František Šimon

LATINITAS MEDICA

Lexikon
nejen
lékařských
sentencí,
citátů
a rčení

Vědecká redaktorka:

Prof. PhDr. Milada Říhová, CSc.

Recenzenti:

Prof. PhDr. Antonín Bartoněk, DrSc.

Prof. MUDr. Libor Páč, CSc.

Fotografie na obálce:

Aesculapius, římská socha. Carlsberg Glyptotek, Copenhagen

Photo © Maicar Förlag, Lund, Sweden, www.maicar.com

© Doc. PhDr. Elena Marečková-Štolcová, CSc., vedoucí autorského kolektivu

PhDr. Hana Reichová, Ph.D.

PhDr. Marta Severová

PhDr. Dana Svobodová (přebásnění veršovaných textů)

Doc. PhDr. František Šimon, CSc.

© Masarykova univerzita, 2009

ISBN 978-80-210-4758-7

Obsah

Předmluva	7
Úvod	9
O překladu veršů	14
Poznámka k výslovnosti latiny	20
Zkratky a vysvětlivky	22
Citáty a citátové výrazy v abecedním pořadí	25
Citování autoři a díla z období antiky	795
Citování autoři a díla z období po antice	809
Rejstřík vybraných latinských slov	817
Rejstřík vybraných českých slov	861
Použité prameny a literatura	905

Předmluva

Léčení, lékařství, léčitelství, léky, lékaři – to vše propojeno s latinským slovem *medicina* – je neoddělitelnou a výraznou součástí dějin celého lidstva. Už na jeskynních malbách nalézáme znázornění některých léčebných a léčitelských zásahů a od prvopočátků písma se pak setkáváme i s texty s medicínskou tematikou. Velmi známé jsou například staroegyptské papyry, staroindické, čínské a jiné orientální spisy a samozřejmě poklad evropských civilizací – literatura řeckořímské antiky zahrnující také lékařsky motivovanou tvorbu. Všechny starobylé památky odborného písemnictví tvoří však pouhý fragment toho, co ve skutečnosti bylo sepsáno a hlavně také v praxi provozováno. Zkratka – *medicina* v celém svém rozsahu a ve všech aspektech představovala vždy velmi významnou součást civilizačního vývoje.

Rozvíjející a upevňující se tradice pokračuje ve středověku – v dlouhém tisíciletém a složitém období, kdy se postupně rozšiřuje znalost písma, zakládají se školy a kláštery se svými špitálními útulky i s jakousi medicínskou praxí, vznikají a rostou města. Vrcholným produktem těchto mnohotvárných procesů je univerzita s jednou ze čtyř fakult – fakultou lékařskou. Odborné písemnictví se rozmáhá a proniká do rozmanitých literárních žánrů. Tato různorodost se projevuje i v právě vydané knize lékařských a lékařství blízkých sentencí a výrazů.

Předkládaný svazek má charakter slovníku či určitého typu encyklopedie. Obliba tohoto druhu literatury, jenž je velmi dobře použitelný i funkční, neustále stoupá. Podobné sbírky byly u nás vydány jako kompendia tzv. „okřídlených slov“, antických citátů, právnických výrazů, teologických formulací aj., ale slovníková příručka výrazů, frází a veršů z nepřeberné oblasti medicíny opatřená původními překlady dosud sestavena nebyla. V tom je také jeden z hlavních přínosů této užitečné publikace. Vznikala řadu let: nejprve byla myšlenka a nápad, pak následovalo období hledačství, zkoumání materiálů, ověřování postupů a posléze se zformoval i kolektiv spoluautorů. Získávání a třídění pramenů bylo podstatnou a časově náročnou složkou práce.

Autoři dlouho stáli před otázkou, jaký definitivní klíč zvolit pro výběr výrazů a citátů. Nakonec převládl názor využít široké, mnohostranné pole, které leckdy souvisí s medicínou zcela těsně, jindy naopak pouze okrajově, a materiál čerpat z oblastí příbuzných i vzdálenějších. Přistoupilo se k praktickému abecednímu uspořádání, které má více předností. Především je zcela přehledné a neutrální, neposkytuje žádnému citátu výhody či nadřazenost. Hesla sice nejsou seskupena věcně podle typu nebo druhu, alfabeticke řazení však značně ulehčuje čtenáři práci s vyhledáváním.

A tak se také stalo, že se zde vedle sebe vyskytuje množství pestrých témat, zasazených do kontextů s velkým záběrem – od přísné anatomie po rozevláté básnictví, jimiž se může uživatel bohatě inspirovat. Kniha zaplňuje

Předmluva

v naší knižní produkci určitou mezeru, dosud nevyužitou. Chce být praktickou příručkou, vhodnou k použití při nejrůznějších příležitostech, jejíž snahou je zároveň podněcovat k vyšší vzdělanosti a duchovnímu růstu.

Na závěr se obrátím k osvědčenému latinskému heslu a přeji tomuto dílu, jeho autorům i čtenářům:

Quod bonum, faustum, felix fortunatumque sit!

V Praze 1. prosince 2008

Prof. PhDr. Milada Říhová, CSc.,
přednostka Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků
1. LF UK Praha

Úvod

Evropská medicína a latinský jazyk, resp. latinská kultura jsou fenomény navzájem bytostně propojené. Tento vztah, vytvořený na počátku našeho letopočtu, se ukázal být natolik životaschopný, že v terminologické složce odborného lékařského jazyka přetrval bez větších otřesů do třetího tisíciletí. V základních medicínských oborech, zejména v anatomii, farmakologii, ve farmaceutické preskripci a ve všech klinických disciplínách, slouží latina (spolu s řečtinou) dodnes jako osvědčený jazykový prostředek, plně vyhovující moderním globalizačním tendencím a požadavkům na internacionalizaci a univerzalitu vědy. Medicína je tak jedním z vědních oborů, které používají v převažující míře latinskou, přesněji řecko-latinskou terminologii v rámci běžné profesionální komunikace nejen v teoretické, nýbrž i v praktické rovině. Vedle samotných lékařských termínů a původních odborných spisů existuje rozsáhlý latinský písemný materiál nenomenklaturní a neterminologické povahy, který tematicky s medicínou přímo nebo nepřímo souvisí. Jsou to různé výroky, sentence, příslovečná rčení, úsloví a obraty, které patří do žánru označovaného v literární teorii jednotným názvem gnómická tvorba. Nabízejí nepřeborné množství námětů, poznatků, poučení a podnětů, které jsou výsledkem společné historické zkušenosti, a jak v podobné souvislosti výstižně usuzuje německý latinista Christian Helfer (*Crater dictorum, 1993, s. 3*), jsou svědectvím až do současnosti sahajícího používání latiny, mateřského jazyka Evropy, i příkladem jejího dalšího působení.

Předložená kniha si klade za cíl přispět k lepšímu poznání a pochopení fascinujícího spojení lékařství a latinské vzdělanosti právě prostřednictvím gnómické literatury. Medicína provází člověka od narození až po smrt. Řeší nejpodstatnější a nejnaléhavější otázky lidské existence, jimiž jsou zdravý způsob života, bolest, utrpení, choroba, stáří a smrt. Právě tento tematický okruh je příznačný pro zmíněné žánrové formy. Drobné slovesné útvary tak dávají nahlédnout do člověka, v našem kontextu především lékaře a pacienta, umožňují odhalovat jejich pocity, vnitřní potřeby a konflikty, porovnávat jejich specifické role a postavení. Tradované myšlenky pomáhají poznávat pravdu o člověku, přispívají k lepší orientaci v obecně platných morálních zásadách a nezřídka v sobě zahrnují nové užitečné impulsy. Čtenáře udivují svou obsahovou náplní i výrazovou důmyslností. Ve zkratkovitě, komprimované podobě sdělují překvapivá poselství odborníkovi i laikovi. Zatímco v některých zaznívá filozofické smíření s běžnými starostmi a nešvary, ba i s lidským údělem, v jiných se zračí naděje v obnovení mravních kvalit důstojného lidského života anebo dokonce žertovný nadhled. V tomto směru mohou přispět k humanizaci lékařské profese a k revitalizaci současné společnosti, která jako by ztrácela orientaci v základních etických postulátech. Přitom veškerá problematika medicíny je

neoddělitelně spjata s lidskými postoji a s individualitou lékařovy osobnosti, stejně jako s osobními dispozicemi pacienta. Sdělované poznatky předávají stáletými ověřené univerzální hodnoty, což dosvědčuje značný počet mutací textů pocházejících z různých období nebo prostředí. Mnohdy mohou posloužit jako podnětný příspěvek do diskusí na specifické, trvale otevřené otázky zejména etického rázu, jež vyžadují a přitahují pozornost veřejnosti podnes. Přes jejich všeobecný význam je třeba podotknout, že jsou časově a prostorově determinovány. V některých ohledech dospěla západní civilizace k výrazným posunům – například ve vztahu lékaře k pacientovi, který byl v minulosti jednoznačně paternalistický, se v současnosti důrazně prosazuje snaha o partnerský přístup, jehož cílem je zaručit pacientovi maximálně možné rovnoprávné postavení. S tímto vědomím a patřičným odstupem by měly být vnímány a interpretovány zejména sporné obsahy prezentovaných projevů a tvrzení.

Výběr hesel byl primárně motivován medicínským kontextem v nejširším slova smyslu, zahrnujícím rovněž příbuzné vědy (psychologii, etiku, přírodovědné obory), aniž bychom se od začátku vyhýbali disciplínám a námětům zasahujícím do medicíny sice okrajově (filozofie, teologie, náboženství, právní vědy aj.), ale poskytujícím řadu prospěšných poznatků a informací, jež vhodně doplňují mozaiku historie lékařství. Určité texty se týkají sledované oblasti jen svými výrazovými prostředky a zachycují různé fráze a vyjádření bez nároku na pointu. Podobně je tomu i s obraty hovorové povahy. Jindy rozhodl ve prospěch zařazení výchovně-vzdělávací moment či zajímavá výpovědní hodnota nebo obsahová bohatost a hutnost zachycené myšlenky, byť významově vzdálenější. V úvahu byl brán také aktualizací potenciál zaznamenané životní situace či zkušenosti. V této souvislosti je vhodné připomenout proces osamostatňování a zevšeobecnování citátových výrazů, z nichž mnohé po vystoupení z původního kontextu mohou získat nový smysl, který umožňuje začlenit je i do našeho souboru. Ve slovníku jsou zastoupeny též sentence křesťanských myslitelů a biblické citáty, neboť křesťanství prostupuje celou evropskou kulturou a kompetence víry se jeví v existenciálních otázkách mnohem vyšší, než jsou možnosti, jimiž disponují vědy. Ve snaze o větší praktičnost jsme do sbírky zařadili obraty obecně vědního charakteru, jejichž užívání je v odborných projevech dosud oblíbené, ale s ústupem klasického vzdělání bývá často poznamenáno chybami. Široký látkový záběr však především způsobuje skutečnost, že medicína, patrně nejhumánnější ze všech věd, zasahuje do podstatných stránek celého lidského života. Otázky zdraví a nemoci, života a smrti jsou nedílnou součástí lidské reality. K lékařskému povolání neodmyslitelně patří komplexní vnímání člověka včetně jeho životosprávy, tj. celkového životního stylu, jenž ve starověku (počínaje Hippokratem) a zejména ve středověku stál v centru pozornosti lékařů a byl běžně považován za východisko terapie.

Kromě obsahové pestrosti je nezbytné zvláště poukázat na značnou různorodost prezentovaných útvarů i v dalších aspektech. Časově pokrývají obrovský úsek sahající od antiky až po novověk. Jejich původ je jednak literární, tj.

pocházejí z existujících zdrojů odborné, popř. umělecké literatury, jednak jsou produktem ústní tradice. V prvním případě mezi autory převládají renomované i méně známé osobnosti římské a později celé latinsky psané literatury, v druhém případě jde o díla anonymních tvůrců, která se řadí spíše do lidové tvorby. Tomu odpovídá i odlišná literární a výpovědní hodnota použitých pramenů. Čtenář si jistě povšimne, že mnohé náměty se opakují a objevují v různých variantách a parafrázích, což je pro gnómickou tvorbu charakteristické. Ilustrují dobové uvažování i vyjadřování a poukazují na trvalou aktuálnost a rozšířenost dané látky. Zejména u veršovaných útvarů lze zaznamenat snahu pozdějších anonymních autorů a upravovatelů alespoň drobnými zásahy vtisknout známým myšlenkám pečeť vlastní tvořivé osobitosti a básnické invence. Vedle formálně vybroušených textů se nejednou vyskytují řemeslně sepsané, neumělé verše, vedle filozoficky a psychologicky hlubokých sentencí nenáročné, zato pragmatické rady, reflektující myšlení a cítění minulých generací. Výroky z římských literárních textů volně disponuje středolatinská gnómická tvorba, která je mnohdy předkládá v modifikované výrazové, popř. i významové podobě. Kromě toho vytváří rozsáhlý originální materiál a spojením obou produkcí pak dochází k vyvrcholení tohoto literárního žánru. V období středověku a raného novověku vzniká největší množství gnómických sbírek, které sloužily účelům výchovným a vzdělávacím, ale současně plnily i funkci zábavnou. Byly to vlastně jakési kombinace užitkových didaktických a jazykových příruček, nikoli bez estetického záměru, které dodnes zůstávají významným pramenem obohacujícím poznání lidské podstaty v průběhu věků. Právě rozmanitost jednotlivých vyjádření může poskytnout vidění člověka novou aktuálnost.

Po formálně gramatické stránce převládají v souboru větné útvary, mnohem menší zastoupení mají nevětné formulace. Zde jde hlavně o fráze, ustálená spojení, která z různých jazykových i mimojazykových důvodů zůstávají dosud živou součástí komunikačního vybavení moderního lékaře (např.: *crua medicorum*, *extra muros*, *manu armata*, *ultima ratio*, *vitium artis*). Zmíněné obraty jsou v zásadě neterminologické povahy, přesto jsme úplně nevyloučili ani některé odborné názvy, převážně recepturní výrazy, popř. termíny tvořené metaforicky, které se vyskytují často roztroušené v různých, ne vždy snadno dostupných příručkách. Abychom co nejvíce zjednodušili manipulaci s knihou, předkládáme oba typy hesel v jednom společném celku.

Původně jsme měli v úmyslu příručku adresovat medikům, postupně se však předpokládaný uživatelský okruh rozšířil na lékařskou a celou zdravotnickou komunitu, nevyjímaje zájemce z řad laické veřejnosti. Zprostředkované texty nebudou bez zajímavosti ani pro odborníky z oblasti klasické filologie a medievistiky, popř. jiných specializací a příbuzných vědních oborů. Ambicí knihy je přiblížit čtenářům jednu z nepřehlédnutelných oblastí latinské kulturní tradice, poskytnout možnost konfrontovat se s myšlenkami a autoritami, které přetrvaly tisíciletí a dodnes představují poutavý materiál pro poučení a zamyšlení, přičemž stejně jako v minulosti nabízejí i dostatek příležitostí pro

intelektuální pobavení a estetické zážitky. Latinská gnómická literatura jako specifická součást latinského kulturního dědictví poskytuje jedinečný materiál pro neustálé vzdělávání, vede k širšímu rozhledu a k prohlubování duchovních obzorů, pomáhá pochopit společná kulturní východiska Evropy a nepřestává být inspirativním zdrojem pro současné lékařství, zvláště v jeho morálních úlohách a cílech.

Kniha má slovníkový charakter. Při řazení hesel jsme z praktických důvodů zvolili sled podle absolutní abecedy, tj. bez ohledu na hranice slov včetně předložek. Východiskem je latinský text, jednotně upravený do klasické pravopisné podoby podle *Oxford Latin Dictionary* (1997). Zmínku si vyžaduje neslabičná polosamohláska *j*, která se v latinské abecedě zaznamenává stejným znakem jako samohláska *i* (vlastně *i* v postavení před stejnoslabičnou samohláskou nebo mezi dvěma samohláskami). V odborných lékařských výrazech se však podle tradice vytvořené v 17. stol. označuje zvláštním grafémem *j*. Naše publikace zachovává také zde klasickou normu, proto např. výraz *i/jactatio capitis* je zachycen jen v pravopisné variantě *iactatio capitis* a zařazen pod písmeno *i*. U nepůvodních dvojhlásek, které se vyslovují odděleně, používáme v případech pro laika neprůhledných diakritické znaménko (např. *aër*; rovněž ve vlastních jménech). Dlouhé samohlásky nevyznačujeme, znalost délky se v latinských textech u čtenáře předpokládá (běžně se zaznamenává jen v mluvnících, slovnících a učebních příručkách, např. *nātūra*). (Srov. níže poznámku k výslovnosti.) Sporadicky se objevuje řečtina v transkripci zachovávající původní délky.

Za originálním latinským textem následuje český překlad, který je v plném rozsahu původní. Jen u biblických výroků obvykle upřednostňujeme ekumenický překlad. Náhodně a ojediněle se mohou vyskytnout shody s autorizovanými překlady, jež jsou začleněny do připojené bibliografie. Hlavní autorkou překladu veršovaných útvarů je PhDr. Dana Svobodová, která danou problematiku osvětluje v samostatném komentáři.

Další místo ve struktuře hesla zaujímají citační údaje. Antické výroky jsou zpravidla opatřeny jménem autora, názvem díla a vyznačením výskytu; u středověkých a pozdějších sentencí uvádíme většinou autora sbírky, z níž byly převzaty, a příslušné pořadové číslo či jiný údaj, např. číslo strany. Kromě toho se často odkazuje na původní, popř. možný zdroj daného textu („podle“). Nejvíce poantického materiálu jsme načerpali z monumentálního souborného díla německého badatele Hanse Walthera *Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi I–V* (1963–1967) a *Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi ac recentioris aevi I–III* (1982–1986). Biblické výroky citujeme obvyklým způsobem. V nevelkém počtu hesel pramen chybí; tyto texty jsme získali z různých příruček analogické povahy se zmíněným deficitem, jež se nám přes veškerou snahu nepodařilo odstranit, ale který pro účely této publikace nepovažujeme za důležitý. Podoba jmen antických autorů je ve shodě s *Encyklopedií antiky* (1973), u poantických autorů postupujeme vesměs podle *Slovníku latinských*

spisovatelů (2004). Názvy děl předkládáme v originálním latinském, výjimečně jinojazyčném znění, v případě řeckých pramenů je použito latinské verze titulů.

Rada hesel záznamem o zdroji končí. V hojně míře však posléze navazuje poznámková pasáž s dodatky různého druhu. Upozorňuje se na výpovědi obsahově paralelní nebo původní myšlenku rozšiřující, popř. protikladné, upřesňuje se význam, původ, použití apod. Všechna vyjádření s příbuzným kontextem jsou zpravidla zaznamenána v rámci jediného hesla, obvykle časově nejstaršího, na které se pak poukazuje i v ostatních souvisejících heslech. Občas se přidává české, jen zřídka cizojazyčné ekvivalentní rčení nebo je prezentovaný výraz zapojen do ilustrativního kontextu.

Kniha je opatřena přehledy, v nichž čtenář nalezne vedle citovaných autorů s jejich biografickým medailonkem a odkazem na konkrétní hesla všechny originální názvy děl doplněné o doložené české ekvivalenty, popř. o orientační překlady. U řeckých spisů připojujeme zároveň v transkripci i názvy původní. Při sestavování tohoto doplňkového materiálu jsme vycházeli z moderních příruček a literárněhistorických prací uvedených v soupisu použité literatury. Součástí přílohy jsou také rejstříky vybraných latinských a českých slov. Publikaci uzavírají úplné údaje o pramenech a literatuře.

Je všeobecně známo, že práce slovníkového rázu nemohou zachytit zpracovávaný materiál vyčerpávajícím způsobem. Předkládaná kniha je prvním pokusem soustředit do jednoho souboru rozsáhlý materiál specifického zaměření. Proto se na poučení čtenáře obracíme s prosbou, aby nám laskavě sdělili své připomínky, doplňky a poznámky, které by pomohly současnou podobu práce zkvalitnit.

Hic et nunc vyslovujeme svou vděčnost za cenné rady vědecké redaktorce prof. PhDr. Miladě Říhové, CSc. (1. LF UK Praha), pečlivým recenzentům, prof. PhDr. Antonínu Bartoňkovi, DrSc. (FF MU Brno), a prof. MUDr. Liboru Páčovi, CSc. (LF MU Brno), jakož i konzultantům prof. MUDr. Pavlu Bravenému, CSc. (LF MU Brno), a Mgr. Ladislavu Červenému. Zároveň děkujeme vedení Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, jejímu současnému děkanovi prof. MUDr. Janu Žaloudíkovi, CSc., a emeritnímu děkanovi prof. MUDr. Jiřímu Vorlíčkovi, CSc., za vstřícnost a podporu, dále prof. MUDr. Miroslavu Votavovi, CSc. (LF MU Brno), za velkorysé poskytnutí vlastních excerpt a nejmenovaným kolegyním a kolegům (mezi nimi připomínáme Mgr. Marii Malou, Ph.D., a Mgr. Kateřinu Pořízkovou, Ph.D.), stejně jako dalším odborníkům a osloveným lékařům za ochotnou účast na upřesňování četných problémů. V neposlední řadě jsme zavázáni velkým díkem svým nejbližším rodinným příslušníkům za vzácné pochopení, kterým významně přispěli ke vzniku této knihy. Nakonec patří naše poděkování všem, kteří se ujali technické a grafické stránky práce, a zasloužili se o její vydání, zvláště Mgr. Tomáši Hlavičkovi za pomoc při počítačovém zpracování textu a sestavování rejstříků.

Elena Marečková

O překladu veršů

Sbírka citátů a rčení soustřeďujících se na některé z podstatných „věcí života“ (*modus vivendi*, zdraví a nemoc, léčba a specifika vztahu mezi pacientem a lékařem, stárnutí a smrt) nabízí mnoho zajímavého. Nejen svým časovým záběrem, rozkročeným přes více než dvoutisíciletou éru existence latinského jazyka jako nástroje kulturní komunikace. Překvapivé momenty přichystalo také abecední řazení hesel, díky němuž se vedle sebe mimoděk ocitají svědectví na hony si vzdálených dob a žánrů, myšlenky vytržené z děl klasiků a moudra vytrysklá z obecné zkušenosti nebo naopak termíny kvetoucí víceméně pouze na luzích lékařské a právní vědy; próza se zde mísí s verši, půvab s jadrností.

Již při náhodném listování touto antologií tak leckdy zrak zavadí o větu, která přímo protirečí výroku spatřenému o chvílku dříve, jako v následujících dvou ukázkách, začínajících tak podobně, a svorně uznávajících škodlivost některých praktik z hlediska tělesného zdraví (*corrumpunt*). Avšak zatímco v první variantě je toto konstatování jádrem a pointou varování –

*Balnea, vina, venus conservant corpora nostra;
corrumpunt eadem balnea, vina, venus.*

Lázně, láska, chuť vín jsou pilíři našeho těla;
jeho zhoubci jsou též – lázně, láska, chuť vín.

– v druhé je logika obrácená: právě tato riziková chování prý dělají život životem –

*Balnea, vina, venus corrumpunt corpora nostra,
sed vitam faciunt balnea, vina, venus.*

Lázně, láska, chuť vín jsou škůdci našeho těla. . .
Jsou však pilířižití – lázně, láska, chuť vín.

Taková diskrepance samozřejmě obrátí naši pozornost ke zdroji, a tu zjišťujeme, že první sentence zrcadlí moralizující klima křesťanského středověku, kdežto ta druhá, objevená na jednom antickém náhrobním nápisu, jako by dosvědčovala zpustlost antického bonvivána až za hrob.

Nebo: Koho by nepřekvapil nálezný formulovaný vizionářkou a současně představenou kláštera v Bingen Hildegardou (12. stol.) –

Vinum sanat et laetificat hominem.

Víno člověka uzdravuje a obveseluje.

– zvláště vyskytuje-li se v těsné blízkosti jiné sentence, datace rovněž středověké:

Vinum venenum est pestilens mortalibus.

Víno je pro smrtelné přímo mor a jed.

Naopak se budeme opakovaně setkávat s jednou a touž myšlenkou, vyjádřenou různými prostředky, jako např. u poukazu na nutnost včasné léčby:

Medere initio! Finis curari nequit.

Hned nasad' léčbu! Na smrt krátký každý lék.

Nebo také:

Medicina mortuorum sera.

U mrtvých je na léčení pozdě.

A opět v jiném ustrojení na mnoha dalších místech.

Nepřeborná jsou svědectví času o názorech na smrt. A jak různorodá! Výběrově:

- a) *Mors maximum existimatur malorum esse remedium.*
Za nejlepší dryák proti všemu zlu se chápe smrt.
- b) *Mors meta laborum.*
Smrt – konec všech útrap.
- c) *Mors meta malorum.*
Smrt – konečná strastí.
- d) *Mors mihi munus erit.* (Ovidius)
Smrt bude pro mne jen dar.
- e) *Mors misera non est, aditus ad mortem est miser.* (Quintilianus, pak do-
slovně středověk – a před nedávnem z podobného úhlu Wolker...)
Smrt sama není zlá, zlá je jen ke smrti cesta.
- f) *Mors nescit legem: tollit cum paupere regem.*
Smrt nezná zákona: jak na chudém, na králi koná.
Ale též:
Mors servat legem: tollit cum paupere regem.
Jsouc poslušna zákona, smrt na chudém, na králi koná.
- g) *Mors nulli parcit, iuxta rapit illa potentes
ac inopes, iuvenes non minus atque senes.*
Nikoho neušetří – smrt stejně odnáší s sebou
mocné i nemajetné a se starým mladého tne.
- h) *Mors portus est humanis tempestatibus.*
Smrt, to je přístav v lidských vodách bouřlivých.
- i) *Mors quid est? Aut finis, aut transitus.* (Seneca)
Co je to smrt? Buď konec, anebo přestupní stanice.
- j) *Mors ultima linea rerum est.* (Horatius)
Smrt, to je tečka: vše končí.
- k) *Mors venit absque mora, nescimus qua tamen hora.*
Smrt s příchodem neposhoví – kdy to bude, nikdo z nás neví.
- l) *Mors venit sine mora: tu nocte dieque labora!*
Smrt nezná zpoždění: dři od rána do kuropění!

Předkládaný materiál můžeme samozřejmě vnímat přednostně z hlediska obsahového. Chceme-li však naznačené nuance opravdu vychutnat, musíme si uvědomit, že od starověku přes středověk bylo neméně než obsahu dbáno formy a že zvláště v oblasti sentencí (gnóm), jakýchsi kondenzátů moudra, byla téměř povinná veršová podoba. Z všelikých metrických útvarů, cizelovaných římskými klasiky a prožívajících v proměnách času drobné metamorfózy, uvízlo v sítu pozdější oblíbenosti jen několik: i v této sbírce jsou to především *daktylský hexametr* a *elegické distichon*, *jambický trimetr* a *akatalektický trochejský tetrametr* (jejich strukturu se pokusíme pro zájemce naznačit na konci této poznámky), zcela výjimečně pak narážíme na hendekasyllabus, metrum sapfické a vagantskou strofu.

Ale i tak stojí český překladatel latinsky psané poezie před těžko řešitelnou, avšak zásadní otázkou, totiž: *Jak smířit dva v zásadě nekompatibilní metrické systémy* (latinský, stavící na době trvání – slabiky, stopy, verše – a ochotný obětovat metrickému schématu přirozený přízvuk, na jedné straně a český verš sylabotónický, dodržující počet a pravidla rozložení víceméně pevných slovních přízvuků bez ohledu na délky, na straně druhé) – *a současně dostát maximální možné „věrnosti“ obsahu?* Při této zásadní systémové disharmonii působí česká nápodoba antického metra leckdy (a zvláště v delších pasážích) na „ucho“ čtenáře nezátíženého znalostí originálu tu monotónně, jindy zase chaoticky (trefně Vladislav Vančura v Rozmarném létě: „Jděte, vy vykladači ohavností, klábovicích liter a dýchavičných řádků, jimž se zmanulo kulhati podle pravidla.“). Přes všechny nevýhody tohoto přístupu se však vzhledem k povaze materiálu sbírky, v níž monotonie vskutku nehrozí, jevílo jako schůdnější s formou neexperimentovat a příznačná metrická schémata víceméně dodržet.

Stylistickým obohacením antického verše (a z hlediska překladu další komplikací) je středověký vynález *básnického rýmu*. Tento prostředek, dodávající verši punc mimořádné kvality, přispíval nejen k lepšímu zapamatování myšlenky, ale také k jejímu (hravému) pointování – způsobem, který překladatele tísní někdy až příliš. Zvláštní kategorii mezi rýmovanými verši tvoří tzv. leoninské hexametry (vzácněji pentametry), jejichž vnitřní rým jde zcela proti zvyklostem poezie české, rýmující klauzule ženské (končící slabikou nepřízvučnou, např. *láska – vráska*), nebo mužské (přízvučné, jako *rád – chlad*): pro latinský leoninský hexametr je naopak typický škobrtající spřah rýmu mužského se ženským (*nelaská – vráska* nebo *prstoklad – poklad*). V předcházejících ukázkách vystupuje tento typ sub f), g), k) a l).

Metrické zvláštnosti vybudované na možnostech (řečtiny a posléze i) latiny nejsou zdaleka jediná past, která číhá na překladatele. Obtížné (a někdy nemožné) je vtěsnat obsah originálu do odpovídajícího korelátu tehdy, když se originálu podařilo myšlenku uchopit v sevřené podobě pomocí jedno- nebo dvouslabičných plnovýznamových slov, pro něž v češtině obdobu vskutku nebudeme. Tak např. ve verši

Bis vincit, qui se vincit in victoria

se celkem závažně sdělení natlačilo na úspornou plochu 12 slabik (jambického trimetru), což se češtině nikdy nepovede (srov. *bis* × dvakrát, *se vincit* × zvítězí nad sebou. . .). Náhradně proto došlo na 15slabičný trochejský (akatalektický) tetrametr, jehož spád se jambu vlastně značně blíží:

Vítěz, zvítězivší nad sebou, je dvakrát vítězem.

Náročná situace nastává i tehdy, když se předloha zalyká zvláštností, jíž je tzv. elize (splynutí samohlásek dvou sousedních slov, také při koncovém *-m* prvního slova, popř. začíná-li druhé slovo na *-h*) – instituce svrchovaně úsporná, leč v češtině nenapodobitelná. Přistoupí-li k ní ještě tzv. synkopa (vyrazení vnitřní samohlásky), tak oblíbená ve středověku (srov. časté *med/i/camentum*), je výsledkem významové zhutnění verše někdy až vražedné, neboť vymizení hlásek provází samozřejmě ztráta celých slabik. Pro ilustraci použijme příklad uvedený výše jako a) (hlásky v závorkách vypadávají při výslovnosti ze hry):

Mors māxim(um) exīstimātur malōr(um) ess(e) remedium.

Za nejlepší dryák proti všemu zlu se chápe smrt.

K literárnímu původu této sbírky citátů nejrůznější provenience patří i různá literární kvalita dochovaných textů: v těsném sousedství mistrů básnické formy (Horatius, Ovidius) se kouzlem nechtěného ocitají slova vybraných prozaiků (Cicero, Quintilianus) i dojemní formální nepovedenci nejrůznějšího typu – svědkové všeobecné středověké ztráty citu pro přirozenou délku samohlásky, jimž léta přepisování a ledabylé výslovnosti ubrala tu slabiku, tu rytmus.* Jít v nápodobě těchto zvláštností do důsledků jsme nepokládali za účelné.

Slovo k četbě latinských veršů pro nezasvěcené

Protože většinu veršového materiálu této sbírky tvoří poezie časoměrná, stavějící na času, přesněji na délce trvání slabiky, zdálo se nám původně užitečné označovat v latinské předloze délku samohlásek, která je vedle délky slabik rozhodující pro metrický přízvuk. Od tohoto (netradičního) záměru jsme však po zralé úvaze ustoupili, přestože tato pomůcka by obzory čtenářů chtivých poučení o výslovnosti jednotlivých slov v oblasti prózy a také ve verších klasiků, úzkostlivě dodržujících pravidla metrického přízvuku, určitě rozšířila. Autoři veršů provenience středověké si totiž po formální stránce počínali leckdy značně svévolně a rekonstrukce zamýšlené formy vyžaduje nezřídka dosti fantazie. Grafika by si potom zasloužila další kroky, které by naopak neprospěly celkovému vzhledu textu. Pro zájemce o metriku připojujeme nástin základních časoměrných specifik a schémata metrických útvarů, vyskytujících se v tomto výběru nejčastěji, s ukázkou latinského originálu a s pokusem o jeho českou verzi.

* Zkušené oko/ucho vycítí nepřesnosti tohoto druhu ve variantě l) oproti správně vysoustruženému metrickému schématu sub k).

Každý verš je organizován podle určitého metrického půdorysu, skládajícího se z jednotek zvaných stopy (metron). Mezi nimi jsou nejběžnější:

- | — ˘ ˘ | daktyl (dlouhá slabika a dvě krátké) a jeho varianta, stejnou dobu trvající
- | — ˘ — | stopa spondejská (dvě dlouhé)
- | ˘ — ˘ | jamb (krátká – dlouhá)
- | — ˘ ˘ | trochej (dlouhá – krátká)

Jako dlouhá byla v antice vnímána slabika obsahující

- a) dlouhou samohlásku (*ā, ē, ī, ō, ū* nebo *ae* [é], *oe* [é]), ale také (na rozdíl od českého úzu)
- b) samohlásku krátkou, následovanou shlukem souhlásek (např. všechny slabiky ve slově *corrumpunt*).

Dlouhá slabika ve stopě, nesoucí přízvuk, je těžká (v následujících ukázkách ji označujeme polotučně).

V latinské (a řecké) poezii dochází k situačnímu a v češtině nenapodobitelnému přeorganizování přirozeného slovního přízvuku v přízvuk metrický (umělý). Sloveso *corrumpunt* (s přirozeným přízvukem na předposlední slabice) tak mohlo být podle potřeby (tj. podle pozice v metrickém kontextu) zatíženo i zcela obráceně (*corrumpunt*), přičemž výsledek byl vnímán jako estetický (srovnejme naopak *k mohutnému přichyl tomu tam se dubisku...*).

Daktylský hexametr

Šest (*hexa*) stejně dlouhých stop oplývá variabilitou v počtu *slabik* (12–17) a slov (3–9) stejně jako v uspořádání daktylských/spondejských stop (32 variant). Ve středověku byl oblíbenou formou tzv. leoninský hexametr, „klopýtavě“ spřahující zakončení obou poloveršů (mužské a ženské) rýmem:

| — ˘ ˘ | ˘ ˘ ˘ | — ˘ ˘ | — ˘ ˘ | — ˘ ˘ | — ˘ ˘ |

Mors vitae similis: respondent ultima primis.

Život a smrt – stejná věc: je ozvěnou začátku konec.

Elegické distichon (dvojverší)

Skládá se z hexametru a na podobném principu stojícího pentametru (pěti-měru), jehož 3. a 6. stopa jsou o polovinu zkráceny (pauza \wedge), takže oba poloverše končí přízvukem (mužský): toho se často využívá k pointování myšlenky (opět) pomocí rýmu.

| — ˘ ˘ | — ˘ ˘ | — ˘ ˘ | — ˘ ˘ | — ˘ ˘ | — ˘ ˘ |
 | — ˘ ˘ | — ˘ ˘ | — \wedge | — ˘ ˘ | — ˘ ˘ | — ˘ ˘ |

*Mors nulli parcat, iuxta rapit illa potentēs
ac inopēs, iuvenēs nōn minus atque senēs.*

Nikoho **neušetří** – smrt **stejně odnáší s sebou**
mocné i nemajetné a **se starým mladého tne**.

Jambický trimetr (senár)

Rychlé a současně značně proměnlivé metrum (dlouhá může být nahrazena dvěma krátkými, navíc v lichých stopách smí vystupovat místo krátké slabiky dlouhá) se vzestupným spádem, blížíci se hovorové mluvě, a proto tradičně užívané v dialogických partiích komedií stejně jako k britkému glosování skutečnosti. Oblíben v gnómické poezii.

| — — | — — | — — | — — | — — | — — |

Mors portus est hūmānis tempestātibus.

Smrt, to je **přístav** v **lidských vodách bouřlivých**.**

Trochejský tetrametr (oktonár) akatalektický

Původně časoměrné osmistopé metrum, pravidelně střídající dlouhou/krátkou,

| — — | — — | — — | — — | — — | — — | — — | — — ^

si získalo oblibu a jeho přízvučná varianta (těžká/lehká), ochuzená o závěrečnou lehkou slabiku, byla s oblibou využívána zvláště ve středověké přízvučné poezii, rezignující na délku slabiky a stavějící na pravidelném střídání slabik těžkých a lehkých | x x |:

x x | x x | x x | x x | x x | x x | x x | x x ^

Mors māxim(um) existimātur malōr(um) ess(e) remedium.

Za nejlepší dryák proti **všemu zlu** se **chápe smrt**.

Závěrem si dovoluujeme povzdechnout nad starou pravdou, že každý překlad je (nutně) nevěrný. Jde-li o překlad veršů, platí tento axiom dvojnásob. Přesto pokládáme překlad veršů veršem za adekvátnější řešení než – ve jménu „věrnosti“ obsahu (doslovnosti) – rezignaci na rozměr estetický, který byl po staletí věrným průvodcem racionality. Doufáme, že v čtenáři ještě dnes pomůže vyvolat rezonanci s našimi předchůdci, které dávno odnesl čas.

Dana Svobodová

** Vzhledem k postavení českého přízvuku (zpravidla na 1. slabice slova) se u jambů na začátku verše často neobejdeme bez náhražky – daktylu nebo trocheje s předzámkou.